

**Nationaal
Psychotrauma
Centrum**

**ARQ Kenniscentrum
Oorlog, Vervolging
en Geweld**

WO2 Lexicon voor de zorg

**Het belang van taal in de zorg voor ouderen
met oorlogservaringen en hun families**

**Nationaal
Psychotrauma
Centrum**

Auteurs Sophie van den Bergh, Josée Netten, Arjen van Lil en Onno Sinke

Ontwerp hollandse meesters, Utrecht

Een publicatie van
ARQ Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld

Deze publicatie is mede tot stand gekomen met steun van het ministerie van VWS.

2022

ISBN 9789090368146

WO2 Lexicon voor de zorg

**Het belang van taal in de zorg voor ouderen
met oorlogservaringen en hun families**

Inhoudsopgave

Inleiding	6
Joodse Nederlanders	8
Verzetsdeelnemers	14
Kinderen van 'foute' ouders	19
Sinti en Roma	23
Indische Nederlanders en Molukkers	27
Ex-dwangarbeiders	34
Begrippenregister	39
Interviews	41
Geraadpleegde bronnen	42

Inleiding

Woorden zijn van groot belang in de omgang met getroffenen van de Tweede Wereldoorlog. Het gebruik van bepaalde woorden, uitspraken of uitdrukkingen kan duiden op (trauma)klachten door oorlogservaringen. Tegelijkertijd is taal cruciaal in het contact met WO2-getroffenen (mensen die de Tweede Wereldoorlog hebben meegemaakt of hun nakomelingen); door passende terminologie te gebruiken kan een verzorger, behandelaar of hulpverlener de ander het gevoel geven gehoord te worden.

In de loop der jaren kan het zijn dat de kennis van de Tweede Wereldoorlog onder jongere generaties zorgverleners afneemt. Een lexicon kan deels in die kennis voorzien. Oorlogsproblematiek is bovendien niet per se een onderwerp dat op zorgopleidingen (uitgebreid) aan bod komt.

Het ontbreken van historische kennis zorgt ervoor dat zorgmedewerkers soms de relatie niet zien tussen bepaalde klachten en ervaringen die gerelateerd zijn aan de Tweede Wereldoorlog. Dit kan betekenen dat mensen bij de intake worden afgewezen of verkeerd gediagnosticeerd worden. Omgekeerd kunnen zij ook oorlogsgetroffenen kwetsen als zij onbewust woorden gebruiken die beladen zijn voor de getroffene.

Dit lexicon is opgesteld aan de hand van bron- en literatuuronderzoek. Een groot aantal zorgprofessionals is geïnterviewd en daarnaast is gebruik gemaakt van verschillende publicaties. Een overzicht vindt u achterin het lexicon.

Het *WO2 Lexicon voor de zorg* is bedoeld als handreiking voor alle zorgverleners die te maken hebben met oorlogsgetroffenen en die zich graag verder in deze materie en de verschillende doelgroepen verdiepen. Het is een aanvulling op de handreiking en brochure *Ouder worden met de oorlog* en kan zorgverleners helpen om bepaalde woorden of termen die verwijzen naar de oorlog te herkennen en te weten welke woorden gevoelig liggen¹. Het gaat dieper in op de doorwerking van de oorlog op de verschillende categorieën getroffenen en met name de rol van taal bij de omgang hiermee. Onder getroffenen van de Tweede Wereldoorlog rekenen we ook de tweede en derde generatie, dus de kinderen en kleinkinderen van hen die de oorlog direct hebben meegemaakt.

Het lexicon bestaat uit zes delen waarin steeds een bepaalde doelgroep van oorlogsgetroffenen wordt uitgelicht: Joodse Nederlanders, verzetsdeelnemers, kinderen van mensen die tijdens de oorlog aan Duitse zijde stonden ('foute' ouders), Sinti en Roma, Indische Nederlanders en Molukkers en voormalige dwangarbeiders. Bij elke doelgroep kunt u hier ook '(klein)kinderen van' voor lezen. Voor deze categorieën is gekozen omdat het (vaak) om grote groepen getroffenen gaat die een kenmerkende ervaring delen.

Per groep vindt u een kort historisch overzicht inclusief een tijdlijn met de belangrijkste historische gebeurtenissen. De geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en de nasleep daarvan is natuurlijk enorm. Daarom beperken we ons steeds tot een selectie van historische gebeurtenissen en geven we kijk-, lees- en luistertips voor verdere informatie.

Per categorie volgt steeds een lijst met woorden en uitdrukkingen die meer inzicht kan verschaffen in de doelgroep: enerzijds zijn het signaalwoorden die kunnen verwijzen naar mogelijke oorlogservaringen, anderzijds zijn het woorden die juist gevoelig kunnen liggen. Dit betekent niet dat het lexicon 'verboden' woorden bevat die nooit of te nimmer gebruikt mogen worden. Het is eerder een handreiking om meer bewustwording te creëren over de mogelijke impact van woorden, uitdrukkingen en uitspraken. Daarbij zijn we er ons van bewust dat het lastig is om te generaliseren. Elke doelgroep is heel divers samengesteld en wat voor de één gevoelig ligt, kan door een ander heel anders worden ervaren.

De focus ligt hierbij op taal, maar ook andere factoren kunnen voor een vertrouwde en veilige sfeer zorgen waarin – indien wenselijk – over een oorlogsverleden en mogelijk daardoor veroorzaakte gezondheidsklachten kan worden gesproken. Bepaalde gedragingen, zoals het wel of niet aanbieden of aannemen van eten, zorgen voor meer wederzijds respect en begrip en een ongedwongen atmosfeer.

Een belangrijke kanttekening is verder dat de omgang met taal niet voor iedereen vanzelfsprekend is. Voor mensen met dementie of hersenletsel kan het moeilijk of zelfs een ware kwelling zijn om de 'juiste' woorden te vinden. Taal kan een mogelijke ingang zijn voor een (goed) gesprek, maar is niet de enige manier.

¹ De handreiking en brochure *Ouder worden met de oorlog. Verzorging van ouderen met oorlogservaringen* is te bestellen door een mail te sturen naar kc-oorlog@arq.org

Joodse Nederlanders

Historisch overzicht

Vóór de Duitse inval woonden er 140.000 Joden in Nederland. 102.000 van hen zijn in de oorlogsjaren door de nazi's systematisch vermoord in wat we de **Holocaust** (of **Shoah**) noemen. Zij werden in Nederland in het begin van de Duitse bezetting steeds meer geïsoleerd van de rest van de maatschappij: hun vrijheden werden ingeperkt en het dragen van een **Jodenster** werd verplicht gesteld. Vanaf juli 1942 werden ze opgepakt, gevangengezet en via kampen in Nederland, zoals doorgangskamp Westerbork, naar **werk- en vernietigingskampen gedeporteerd** en vermoord. Velen gingen in de **onderduik** om te voorkomen dat ze opgepakt zouden worden.

De weinige Joden die de oorlog overleefden, waren hun huizen en bezittingen kwijt en hadden nauwelijks of geen familie meer. Ze kregen een kille ontvangst en probeerden ondanks de ingrijpende ervaringen tijdens de oorlog hun leven weer op te pakken. Ze leefden jarenlang in angst en waren hun gevoel voor veiligheid kwijtgeraakt. Veel Nederlandse ambtenaren, politieagenten en instanties hadden meegewerkt aan de deportatie van de Joden. Dit verklaart voor een deel het wantrouwen tegenover overheidsinstanties dat nog altijd bestaat in de Joodse gemeenschap.

Sommigen van hen die kind waren in de oorlog werden tijdens de oorlog ondergebracht bij 'pleegouders'. Ouders hoopten zo hun kind in veiligheid te brengen. Voor kinderen was dit zwaar: op jonge leeftijd werden zij gescheiden van hun ouders en wisten ze niet of en wanneer deze zouden terugkeren. Wanneer de ouders na de oorlog wel terugkwamen, voelden zij voor de kinderen soms als vreemden.

“ **4 mei is mooi maar voor mensen die de oorlog hebben meegemaakt is elke dag een herdenkingsdag.** – gepensioneerd wijkverpleegkundige

In de naoorlogse jaren stond Nederland in het teken van de wederopbouw. Er was weinig ruimte voor het verdriet en de traumatische ervaringen van de Joodse gemeenschap; bovendien waren ze zelf druk bezig hun persoonlijke leven en de Joodse gemeenschap weer op te bouwen. De eerste generatie zweeg veelal over wat zij hadden meegemaakt, uit angst hun kinderen te belasten met die geschiedenis of omdat ze er zelf niet over konden praten. Vaak kregen ze op latere leeftijd alsnog te maken met herbelevingen of andere psychische klachten. Twee momenten in de levensloop zijn daarbij met name van belang: als ze de leeftijd bereiken van hun eigen ouders toen die werden vermoord; en het moment van pensionering, wanneer de dagelijkse structuur uit het leven verdwijnt.

Langzaam groeide de erkenning van oorlogsgelateerde traumaklachten, onder andere door de introductie van de term **KZ-syndroom**. Ook kwamen er **vergoedingsregelingen** waar getroffen en aanspraak op konden en kunnen maken.

Een deel van de Joden in Nederland focust op erkenning, maar een ander deel blijft er juist van weg omdat dit de emoties weer doet oplaaien. Er is ook ergernis dat het zo lang heeft geduurd voordat bepaalde tegemoetkomingsregelingen er zijn gekomen. 'Ze wachten tot ik dood ben,' is een uitspraak die zorgprofessionals van Joods Maatschappelijk Werk bijvoorbeeld vaak horen.

In Nederland leven tegenwoordig zo'n 52.000 Joden met hele verschillende achtergronden: Nederlandse Joden, Israëli's, Joden uit de vroegere koloniën, uit de voormalige Sovjet-Unie en Oost-Europa en Britse en Amerikaanse Joden. Ook in de beleving van de Joodse identiteit zijn er veel verschillen. Niet iedere Jood is religieus; Joods-zijn heeft zowel een religieuze en etnische als culturele betekenis. Niet iedere Jood ziet zichzelf ook als slachtoffer. Veel Joden ervaren een sterke emotionele band met Israël (vaak wonen er familie en vrienden), ongeacht hoe ze precies tegenover de politiek van de regering daar staan. Er worden vaak verbanden gelegd tussen dreiging, geweld en oorlog in Israël en de eigen oorlogsherinneringen of familieherinneringen. Dit geldt ook voor **antisemitisme**, een fenomeen dat extra emoties en angst oproept.

Begrippenlijst

1940-1945

- **Antisemitisme:** Jodenhaat.
- **Ariërverklaring:** verklaring dat iemand geen Jood was. Werd in bepaalde functies, zoals ambtenaar of onderwijzer, geëist ten tijde van de oorlog.
- **Davidster:** een ster in de vorm van een hexagram dat symbool staat voor het Jodendom.
- **Deportatie:** de systematische en gedwongen verplaatsing van mensen. Tijdens de oorlog deporteerden de Duitsers onder andere Joden, Roma, Sinti en homoseksuelen. Deportaties werden vaak uitgevoerd per trein.
- **Gaskamers:** ruimtes in concentratiekampen waar gevangenen werden vermoord door een giftig gas. Omdat gevangenen verteld werd dat ze gingen 'douchen', kan onder de douche gaan een lastig onderwerp zijn. Sommige mensen willen dat niet, of willen juist altijd schone kleren aan. Vermijd uitdrukkingen als 'lekker onder de douche gaan'; veel getroffen en ervaren dat niet zo.
- **Hakenkruis:** werd gebruikt als het symbool van de nazi's en hun ideologie van het nationaalsocialisme.
- **Hollandsche Schouwburg:** in 1941 werd deze Amsterdamse schouwburg door de Duitsers omgedoopt tot 'Joodse Schouwburg'. De optredens waren vóór en dóór Joden. Later deed de schouwburg dienst als Duitse deportatieplaats en werden veel Joden hier gevangengehouden.

- **Holocaust:** letterlijk 'brandoffer', de naam voor de genocide op de Joden. Door die letterlijke betekenis kan deze term gevoelig liggen. De nazi's vermoordden tijdens de Tweede Wereldoorlog in totaal zes miljoen Joden.
- **Jodenster:** kenteken in de vorm van een **Davidster**. Een kenteken dat Joden verplicht moesten dragen zodat ze altijd herkenbaar waren. Het gebruik van een Jodenster voor politieke doeleinden (bijvoorbeeld boeren die hun kinderen Jodensterren hadden opgespeld bij een demonstratie) kan heftige gevoelens oproepen.
- **Kamp:** kan duiden op een **vernietigingskamp**, een **concentratiekamp**, **werk- of doorgangskamp**. In Nederland richtte de bezetter vanaf 1941 gevangenkampen op in Westerbork, Amersfoort, Vught, Schoorl en Ommen. In een **doorgangskamp** werden gevangenen verzameld om vervolgens naar concentratie- of vernietigingskampen te worden gedeporteerd. In Nederland was kamp Westerbork het grootste doorgangskamp. Via Westerbork zijn minimaal 92 transporten vertrokken, de meeste naar vernietigingskampen Auschwitz-Birkenau en Sobibor. Een **werkkamp** is een kamp waar gevangenen dwangarbeid moesten verrichten. In de kampen kwamen veel mensen om door de slechte leef- en werkomstandigheden. In een **concentratiekamp** werden (vermeende) tegenstanders van het naziregime en degenen die in de ogen van de nazi's buiten de maatschappij vielen opgesloten en vaak vermoord. Een **concentratiekamp** wijkt af van een **vernietigingskamp** omdat hier de gevangenen vaak direct al bij aankomst werden vermoord, onder andere door vergassing. Het woord 'kamp' kan overigens ook hele andere betekenissen hebben. Kijk hiervoor bij het lemma over kinderen van 'foute' ouders en het lemma over Indische Nederlanders en Molukkers.
- **Moffen:** scheldwoord voor Duitsers.
- **Onderduik:** veel Joden doken onder om **deportatie** te voorkomen. Ze verstopten zich onder andere op zolders, in kelders of in boerderijen.
- **'Pulsen':** leegroven van huizen van Joodse Nederlanders. Naar Abraham Puls, een collaborateur die de huizen van gedeporteerde Joden leeghaalde.
- **Shoah:** letterlijk 'catastrofe' in het Hebreeuws, en synoniem voor de Jodenvervolgung.
- **Slachtoffer:** term die verwijst naar iemand die een schokkende gebeurtenis heeft meegemaakt en daar blijvend last van heeft gehouden. Het kan een gevoelige term zijn: de één voelt zich wel slachtoffer en de ander niet. Men kan daarom beter de term getroffen gebruiken.
- **Vaderjood:** degenen met alleen een Joodse vader zijn volgens de Joodse wet gebaseerd op de Thora niet Joods. Zij worden ook wel vaderjoden genoemd. Sommigen van hen voelen zich gekwetst en buitengesloten omdat ze volgens deze orthodox-religieuze opvatting niet als Joden gelden
- **WUBO:** Wet Uitkeringen Burger Oorlogsgetroffenen. Deze wet werd in 1984 ingesteld en biedt financiële ondersteuning aan mensen die in de Tweede Wereldoorlog als burger zijn getroffen door oorlogsgeweld of slachtoffer zijn van de Bersiap-periode in het voormalige Nederlands-Indië, en daar blijvende gezondheidsschade aan hebben overgehouden.
- **WUV:** Wet Uitkeringen Vervolgingslachtoffers. Deze wet werd in 1972 ingesteld en biedt financiële ondersteuning aan mensen die in de Tweede Wereldoorlog in Europa of Azië zijn vervolgd.

Na 1945: doorwerking van de oorlog

- **Kleine Shoah:** de pijn die is toegebracht ná het beëindigen van de oorlog door aanhoudend antisemitisme in Nederland.
- **KZ-syndroom:** ook wel concentratiekampsyndroom, een begrip dat doelt op het lichamelijk en psychisch lijden van sommige overlevenden van concentratiekampen. De term werd in de jaren vijftig bedacht maar het zou nog lang duren voor oorlogsgelateerde traumaklachten als zodanig zouden worden (h)erkend. De eerste behandelkliniek voor mensen met dergelijke klachten werd pas in 1973 geopend. De term is inmiddels achterhaald; tegenwoordig spreken we van PTSS (Posttraumatische Stress Stoornis).
- **Registratie:** er kan wantrouwen bestaan tegen het opvragen van persoonsgegevens; dat doet denken aan de administratie van de Duitse bezetter die deportatie vergemakkelijkte. Het is beter om uitspraken als: 'Geef uw BSN-nummer door' te vermijden. Vraag in plaats daarvan: 'Mag ik misschien even uw paspoort zien?'
- **Vergoedingsregelingen, compensatie, tegemoetkoming:** getroffen konden vanaf de jaren zeventig aanspraak maken op vergoedingsregelingen, onder andere de Wet Uitkeringen Vervolgingslachtoffers (WUV, in 1972) en de Wet Uitkeringen Burger Oorlogsgetroffenen (WUBO, in 1984). Deze voorzieningen aanvragen kan psychisch belastend zijn omdat het verleden dan weer wordt opgerakeld. De meest recente zijn de regelingen voor oorlogsgetroffenen die tijdens de oorlog door de NS zijn vervoerd of wiens huizen zijn geconfisqueerd.

Tips voor een fijn gesprek

- Getroffenen kunnen veel behoefte hebben aan veiligheid, regie en controle. Het tegendeel daarvan kan confronterend zijn, bijvoorbeeld bij ziekte in bed moeten liggen. Dit is een passieve houding en vereist een bepaalde overgave. Vanwege die behoefte aan controle en het wantrouwen dat de getroffen voelen tegenover nieuwe mensen kunnen ze soms ook erg dwingend en claimend zijn bij een eerste contact. Het is belangrijk hiervoor begrip te tonen, maar ook de eigen grens te bewaken.
- Eten is vaak een lastig en beladen onderwerp. Er wordt ook veel gehamsterd en men heeft vaak moeite met eten weggooien.
- Het Koningshuis kan gevoelig liggen, omdat men het gevoel heeft door hen in de steek te zijn gelaten.
- Sommige mensen hebben nog nooit een normaal sterfbed meegemaakt, omdat alle familieleden in de oorlog zijn vermoord. De dood van een familielid kan daarom extra heftig zijn, omdat die dood geassocieerd wordt met het sterven van alle vermoorde familieleden.
- Foto's die in het huis van de getroffen te zien zijn kunnen vermoorde familieleden afbeelden; wees daarom voorzichtig met het aansnijden van dit onderwerp.
- Juist omdat mensen weinig familie hebben, hechten ze er veel belang aan wie er in hun huis komt. Ze kunnen huiverig zijn voor mensen van instanties en willen vaak ook niet te

veel nieuwe gezichten. Om die reden hebben mensen vaak een particuliere verzorger die ze zelf kunnen uitkiezen. Als ze zich eenmaal hechten aan een hulpverlener/verzorger, dan kunnen zij deze beschouwen als onderdeel van de familie. Dit kan soms erg belastend zijn voor de hulpverlener/zorgverlener.

- Duits spreken kan als pijnlijk worden ervaren. Ook Duitse merken als Krupp en Volkswagen kunnen beladen zijn, zeker als de fabrieken tijdens de oorlog gebruik maakten van dwangarbeid.
- Triggers kunnen zorgen voor herbelevingen. Dergelijke signalen kunnen heel uiteenlopend zijn: harde geluiden (van een vliegtuig of een verbouwing), de sirenes op elke eerste maandag van de maand, een gebaar dat aan een Hitlergroet doet denken, enzovoorts.
- Begrip hebben voor de lokale (oorlogs)geschiedenis is heel belangrijk. Wees u ervan bewust dat herinneringen aan lokale gebeurtenissen ook specifieke triggers kunnen zijn voor trauma's. Het gebeurt vaker dat twee ingrijpende ervaringen met elkaar vermengd worden.
- Pas op met eufemismen: Joodse getroffenen zijn niet weggevoerd of overleden, maar gedeporteerd en vermoord. Ook vergelijkingen met de oorlog kunnen pijnlijk zijn. Zo kan de avondklok tijdens de corona-lockdown doen denken aan spertijd tijdens de Duitse bezetting. Ook spandoeken met 'Vaccinazi's' erop of het gebruik van woorden als NSB'er of taal-nazi kan als ongepast worden ervaren.

Belangrijke dagen op een tijdlijn

Let op rond dagen die voor de individuele cliënt van belang zijn, zoals geboorte- en sterfdagen en deportatiedata van familieleden. Of herdenkingsdata van specifieke kampen of gebeurtenissen.

- 27 januari: Internationale Herdenkingsdag voor de Holocaust waarop alle slachtoffers van de Holocaust worden herdacht. Op 27 januari 1945 werd Auschwitz bevrijd.
- 27 Nisan in de Hebreeuwse kalender: Jom Hasjoa. Dit is de dag waarop in Israël en elders in de wereld alle Joodse slachtoffers van de Shoah worden herdacht. Dit valt meestal in april of begin mei. Ook in Amsterdam vindt dan in de Hollandsche Schouwburg een herdenking plaats.
- 4 mei: Nederlandse Dodenherdenking. Op deze dag worden allen herdacht die tijdens de oorlog en nadien zijn omgekomen of vermoord. De periode rond deze en andere herdenkingsdagen kan als moeilijk worden ervaren; getroffenen voelen zich emotioneel of wat minder stabiel. Tegelijkertijd is het belangrijk te beseffen dat veel mensen die de oorlog hebben meegemaakt er elke dag mee bezig zijn.
- 5 mei: Nederlandse bevrijdingsdag. Op deze dag wordt de bevrijding van Nederland gevierd. Sommige Joden delen dit feestelijk sentiment niet, aangezien de ellende voor hen nog niet voorbij was. Velen waren getraumatiseerd of konden niet terugkeren naar hun oorspronkelijke huizen.

Lees, kijk en luister verder / Bronnen voor verdieping

- Boek: Katja Happe, *Veel valse hoop – de Jodenvervolging in Nederland 1940-1945* (Amsterdam, 2016)
- Boek: Jacques Presser, *Ondergang: de vervolging en verdelging van het Nederlands Jodendom* (Den Haag, 2 delen, 1965)
- Boek: Isaac Lipschits. *De kleine sjoa: Joden in naoorlogs Nederland* (Amsterdam, 2001)
- Boek: Hans Blom, et al., *Geschiedenis van de Joden in Nederland* (Amsterdam, 2017)
- Boek: Roxane van Iperen, *'t Hooge Nest* (Amsterdam, 2018)
- Website: *Netwerk Oorlogsbronnen*. www.oorlogsbronnen.nl
- Website: introductie voor hulpverlener. www.verhalen100malen.nl
- Theater: *de Leedvermaak*-trilogie van Judith Herzberg (2020). Gebaseerd op de boekenreeks van Herzberg: *Leedvermaak* (1982), *Rijgdraad* (1995) en *Simon* (2001)

Verzetsdeelnemers

Historisch overzicht

Al vrij snel na de Duitse inval ontstonden er binnen Nederland verschillende verzetsgroepen en -organisaties. In het begin verwachtten velen dat de Duitse bezetting niet lang zou duren. De **Ordiedienst**, opgericht in de zomer van 1940, wilde de openbare orde handhaven in het machtsvacuüm dat na het plotselinge vertrek van de Duitsers zou ontstaan. In de eerste jaren van de oorlog was er vooral sprake van symbolisch verzet, zoals de begroeting **'OZO'** (**Oranje zal overwinnen**) het tekenen van V's van victorie op straten en muren en dergelijke.

Toch ontstonden er al vroeg in de bezetting verschillende verzetsgroepen die zich richtten op het verzamelen van inlichtingen en wapens. Daarnaast werd binnen communistische kringen al vroeg verzet georganiseerd, ingegeven door **antifascistische overtuigingen**. Ook de eerste bladen van de **ondergrondse pers**, zoals *Vrij Nederland* en *Het Parool*, verschenen al snel en vervulden een belangrijke rol in het versterken van de verzetsgeest en in de informatievoorziening over het verloop van de strijd op het wereldtoneel. Het is belangrijk om in het achterhoofd te houden dat tijdens de oorlog een kleine minderheid van de Nederlandse bevolking zich actief inzette voor het verzet.

Het eerste massale protest vond begin 1941 plaats. In reactie op de eerste razzia's op Joodse Nederlanders in Amsterdam, staakten op 25 en 26 februari 1941 duizenden mensen in Amsterdam, Weesp, Hilversum, de Zaanstreek, Haarlem en Utrecht – ook wel bekend als de **Februaristaking**. De staking was grotendeels geïnitieerd door leden van de Communistische Partij van Nederland (CPN), en als gevolg daarvan werden veel CPN-leden in de daaropvolgende dagen gearresteerd. In de nacht van 24 op 25 juni 1941 werden in Nederland, onder de naam **CPN-Aktion**, meer dan 400 communisten opgepakt door de Duitse bezetter.

In de winter van 1942/1943 keerden de oorlogskansen van de Duitsers. Als gevolg hiervan werd ook de Duitse bezetting van Nederland steeds grimmiger en traden de Duitsers steeds harder op. In reactie op het Duitse optreden nam ook het verzet onder de bevolking steeds meer toe. Een keerpunt in Nederland waren de April-Meistakingen in 1943, een protest tegen het afvoeren van alle gedemobiliseerde Nederlandse militairen naar Duitsland. Vele jonge mannen moesten als gevolg onderduiken. De **Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (LO)**, die medio 1942 was opgericht, voorzag hen van onderduikadressen, maar bijvoorbeeld ook van valse persoonsbewijzen en bonkaarten.

Uit de LO ontstonden vervolgens ook provinciale en regionale afdelingen, zoals de LO-Limburg, maar ook organisaties zoals de **Landelijke Knokploegen (LKP)**. Laatstgenoemde was voornamelijk gericht op het verkrijgen van valse persoonsbewijzen en bonkaarten door middel van overvallen, en daarnaast het saboteren van de Duitse infrastructuur.

Op 30 juli 1944 maakte Hitler bekend dat opgepakte verzetsstrijders niet meer berecht zouden worden. Dit besluit zorgde ervoor dat Duitse officieren eigen rechter konden spelen. Veel opgepakte verzetsstrijders konden vervolgens zonder proces worden geëxecuteerd of gedeporteerd. Zo werden tussen eind juli en begin september 1944 honderden personen, behorende tot de top van de LO, de LKP en het toenmalig illegale blad *Trouw*, geëxecuteerd (ook wel bekend als de **Deppner-executies**). De felle en onverschillige houding tegenover verzetsdeelnemers vertaalde zich ook naar de manier waarop zij werden behandeld in de kampen, bijvoorbeeld in kamp Neuengamme in Noord-Duitsland.

“ **Verzetsdeelnemers zijn (voelen zich) géén oorlogsslachtoffers, en men moet hen dan ook niet als zodanig bejegenen. Want zij hebben er namelijk (veelal, maar niet altijd) zelf voor gekozen om in het verzet te gaan. Wel kun je respect tonen voor wat ze gedaan hebben als iemand hierover vertelt (soms zijn dit zeer moedige dingen geweest).** ~ medewerker Stichting 1940-1945

In 1947 kwam de **Wet buitengewoon pensioen** tot stand, waarbij verzetsdeelnemers en hun nabestaanden een pensioen konden krijgen van de staat. Door overheid en maatschappij werd dit gezien als het inlossen van een **ereschuld** tegenover het verzet. Als voorwaarde werd gesteld dat de betreffende persoon blijvende gezondheidsschade diende te hebben als gevolg van zijn/haar verzetswerk, hetgeen soms lastig was aan te tonen. Ook dienden aanvragers zich waardig te hebben gedragen. Personen die tot verzetsgroepen behoorden of verzetsdaden konden aantonen, konden vanaf 1980 aanspraak maken op het nationale **Verzetshedenkingskruis**. Van de 18.000 aanvragen hebben in totaal 15.300 personen het kruis ontvangen. In sommige gevallen konden verzetsdaden niet worden onderbouwd – dit leidde tot een gevoel van miskennen binnen de gemeenschap van ex-verzetsdeelnemers.

Een vergelijkbare situatie deed zich voor bij de **compensatieregeling van de Nationale Spoorwegen (NS)** in 2019. De NS stelde geld beschikbaar voor de Joodse, Roma en Sinti gemeenschappen ter compensatie voor de transporten die de NS in de Tweede Wereldoorlog had uitgevoerd voor de Duitse bezetter en het leed dat hierdoor is veroorzaakt. Met deze transporten had het bedrijf ook miljoenen verdiend. Een verzoek om deze compensatieregeling ook beschikbaar te stellen voor verzetsdeelnemers werd niet gehonoreerd.

Begrippenlijst

- **Antifascistische overtuigingen:** met de opkomst van het fascisme in o.a. Duitsland ontstond ook antifascistisch sentiment. Sinds de jaren dertig demonstreerden veel mensen tegen het fascisme en werd propagandamateriaal verspreid.
- **April-Meistakingen (ook wel Melkstaking of Mijnstaking):** tussen 29 april en 3 mei 1943 staakten duizenden Nederlanders hun werkzaamheden. De staking was een reactie op het afvoeren van gedemobiliseerde Nederlandse militairen naar Duitsland. Binnen een paar dagen werd de staking neergeslagen: er vielen bijna honderd doden en daarnaast werden nog tachtig Nederlanders geëxecuteerd.
- **Compensatieregeling NS:** vanwege het aandeel dat de NS had in het faciliteren van transporten naar de kampen tijdens de Tweede Wereldoorlog, stelde de NS in 2019 een compensatieregeling beschikbaar voor de Joodse, Roma en Sinti gemeenschappen. De NS heeft in totaal 7800 aanvragen ontvangen, waarvan er 5500 zijn ingewilligd. Hoewel de NS ook verzetsdeelnemers naar kampen heeft getransporteerd konden zij geen aanspraak maken op het geld.
- **CPN-Aktion:** in de nacht van 24 op 25 juni 1941 werden meer dan 400 communisten opgepakt op diverse locaties in Nederland. Na de Duitse inval in de Sovjet-Unie op 22 juni 1941 namen de Duitse autoriteiten een agressievere houding aan tegenover vermeende communisten.
- **Deppner-executies:** op 30 juli 1944 maakte Hitler bekend dat opgepakte verzetsstrijders niet meer werden berecht. Dit betekende dat Duitse officieren en kampcommandanten het lot van verzetsstrijders zelf in handen hadden. Tussen eind juli en begin september 1944 werden in opdracht van SD-functionaris Erich Deppner minstens 450 personen geëxecuteerd, waaronder de gehele top van de LO en de LO-Limburg, een groot aantal mensen van de LKP en 23 medewerkers van het toenmalige illegale blad *Trouw*.
- **Erschuld (of bijzondere solidariteit):** hoewel de term tegenwoordig ook wordt gebruikt als rechtvaardiging om invalide militairen te compenseren, verwijst de term naar de achterliggende motivatie voor steun van de Nederlandse overheid aan verzetsdeelnemers en hun nabestaanden.
- **Februaristaking:** op 25 en 26 februari 1941 staakten duizenden mensen in Amsterdam (en de omliggende Zaanstreek), Weesp, Hilversum en Utrecht. Het was de eerste grote verzetsactie tegen de Duitse bezetting, in reactie op de eerste razzia's in Amsterdam. De staking was grotendeels in gang gezet door de Communistische Partij van Nederland (CPN).
- **Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (LO):** opgericht medio 1942, nam deze organisatie voornamelijk de voorziening van onderduikadressen voor zijn rekening. Daarnaast maakte de LO ook valse bonkaarten en persoonsbewijzen. Uit de landelijke organisatie ontstonden provinciale en regionale afdelingen.
- **Landelijke Knokploegen (LKP):** ontstaan in 1943 vanuit de LO, functioneerden de Landelijke Knokploegen (LKP) als uitvoerende tak van de LO. Leden van de LKP voerden overvallen uit op distributiekantoren, saboteerden de Duitse infrastructuur en gingen soms over tot dodelijk geweld tegen NSB'ers en Duitse geüniformeerden.

- **Ondergrondse pers/verzetskranten:** betreft illegale bladen in Nederland zoals *Vrij Nederland*, *Het Parool* en *Trouw*. De bladen waren door de Duitse autoriteiten verboden en berichtten over het verloop van de oorlog, Britse en Duitse plannen en verzetsacties.
- **Oranjehotel:** bijnaam voor Duitse gevangenis in Den Haag waar veel verzetsstrijders, maar ook Joden, Roma en Sinti en anderen werden opgesloten. Vanuit de gevangenis werden veel gevangenen naar de nabijgelegen Waalsdorpervlakte geleid, waar zij werden geëxecuteerd.
- **'Oranje zal overwinnen' (OZO):** afkorting die veel werd gebruikt door verzetslieden en bijvoorbeeld het koningshuis. De leus verwees naar de uiteindelijke terugkeer en overwinning van de koninklijke familie.
- **Ordedienst:** een verzetsorganisatie in Nederland. De Ordedienst was in 1940 opgericht om een verwacht machtsvacuüm op te vangen na het vertrek van de Duitsers.
- **Slachtoffer:** term die verwijst naar iemand die een schokkende gebeurtenis heeft meegemaakt en daar blijvend last van heeft gehouden. Het kan een gevoelige term zijn: de één voelt zich wel slachtoffer en de ander niet. Men kan daarom beter de term getroffen gebruiken.
- **Verzetshedenkingskruis:** in 1980 ingesteld, een onderscheiding die uitgereikt werd aan personen die tot verzetsgroepen behoorden of verzetsdaden konden aantonen. In totaal zijn er 15.300 uitgereikt van de 18.000 aanvragen.
- **Wet buitengewoon pensioen (Wbp):** deze wet kwam op 22 augustus 1947 tot stand. Deze wet stelt dat verzetsdeelnemers en hun nabestaanden recht hebben op een pensioen als er een causaal verband was tussen verzet en overlijden/invaliditeit. Het woord 'pensioen' is daarbij relevant: dit is verdiend. Het betreft géén uitkering, welk woord geassocieerd kan worden met werkloosheid.
- **WUBO:** Wet Uitkeringen Burger Oorlogsgetroffenen. Deze wet werd in 1984 ingesteld en biedt financiële ondersteuning aan mensen die in de Tweede Wereldoorlog als burger zijn getroffen door oorlogsgeweld of slachtoffer zijn van de Bersiap-periode in het voormalige Nederlands-Indië, en daar blijvende gezondheidsschade aan hebben overgehouden.
- **WUV:** Wet Uitkeringen Vervolgingslachtoffers. Deze wet werd in 1972 ingesteld en biedt financiële ondersteuning aan mensen die in de Tweede Wereldoorlog in Europa of Azië zijn vervolgd.

Tips voor een fijn gesprek

- De NS kan een pijnlijk onderwerp van gesprek zijn. Na de oorlog heeft de NS (nabestaanden van) gedeporteerde Joden, Sinti en Roma vergoed omdat zij in opdracht van de Duitse bezetter transporten verzorgde naar de kampen waar velen van hen vermoord werden. Verzetsdeelnemers vielen hier niet onder. De NS heeft een verzoek om verzetsdeelnemers mee te nemen in die regeling niet ingewilligd. Gedeporteerde verzetsdeelnemers voelden zich daarin niet erkend. Erkenning speelt voor veel verzetsdeelnemers een belangrijke rol.
- Verzet wordt vaak gekoppeld aan heldendom, zeker door nabestaanden van verzetsdeel-

- nemers. Anderen bagatelliseren het verzet soms. Het is daarom aan te raden zijn om voorzichtig te zijn met een oordeel en waar nodig mee te gaan in het gewenste perspectief.
- De NSB (Nationaal-Socialistische Beweging) is vaak een gevoelig onderwerp, aangezien zij in feite de tegenhangers van het verzet waren.
 - Tijdens de oorlog zijn Nederlanders naar Engeland vertrokken om vandaaruit te helpen en zich bijvoorbeeld aan te sluiten bij de geallieerde strijdkrachten. Onder deze verzetsdeelnemers, ook wel 'Engelandvaarders' genoemd, waren ook Joodse Nederlanders. Zij werden na de oorlog in groten getale afgewezen bij de aanvraag van een pensioen omdat zij moesten aantonen dat zij niet waren gevlucht uit eigenbelang. Voor hen kan het thema erkenning gevoelig liggen.

Belangrijke dagen op een tijdlijn

Let op rond dagen die voor de individuele cliënt van belang zijn, zoals geboorte- en sterfdagen en deportatiedata van familieleden. Of herdenkingsdata van specifieke kampen of gebeurtenissen.

- 25 februari: herdenking van de Februaristaking in Amsterdam, het protest dat in februari 1941 plaatsvond in reactie op de razzia's op Joodse mannen.
- 29 april: herdenking April-Meistakingen uit 1943
- 4 mei: Nationale Dodenherdenking.

Lees, kijk en luister verder / Bronnen voor verdieping

- Boek: Wilma Geldof, *Het meisje met de vlechtjes* (Amsterdam, 2018)
- Boek: Ad van Liempt, *De jacht op het verzet: Het meedogenloze optreden van de Sicherheitsdienst en Nederlandse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 2013)
- Artikel: Bart Nauta, 'Je hebt samen dat ene ding, die oorlog', *Impact Magazine* 4 (2021) 22-24.
- Website: Vereniging Kinderen van Verzetsdeelnemers 1940-1945. www.verzetskinderen.nl
- Website: over het thema verzet. www.tweedewereldoorlog.nl/kennis/themas/alomvattend-karakter-conflict/verzet
- Website: Stichting Herinnering LO-LKP. www.LO-LKP.nl
- Website: achtergrond over de compensatieregeling van de NS (met concluderend rapport). www.commissietegemoetkomingns.nl

Kinderen van 'foute' ouders

Historisch overzicht

Tijdens de Duitse bezetting van Nederland werkten verschillende Nederlanders samen met de bezetter of aanverwante Nederlandse organisaties of sympathiseerden daarmee. Dit waren bijvoorbeeld **NSB'ers** of Nederlandse **SS'ers**. De NSB telde op haar hoogtepunt ongeveer 100.000 leden. Ongeveer 25.000 Nederlanders vochten, voornamelijk aan het Oostfront, in de Waffen-SS mee tegen de Russen. Op verschillende manieren werkten de Nederlanders aan Duitse kant vrijwillig mee aan de harde repressie van het bezettingsregime.

Na de bevrijding waren Nederlanders die aan de Duitse kant hadden gestaan tijdens de bezetting – of hiervan verdacht werden – doelwit van vergeldingsacties. Zij werden opgepakt en publiekelijk vernederd omdat zij 'fout' waren geweest. Vrouwen die een relatie hadden gehad met Duitsers, werden 'moffenmeiden' genoemd. Zij werden zonder enige vorm van proces in het openbaar bespot en kaalgeschoren. Rond de 150.000 Nederlanders die ervan verdacht werden de kant van de vijand te hebben gekozen, werden gearresteerd en naar **kampen** en gevangenis gebracht. Hier werden ze vaak onder moeilijke omstandigheden vastgehouden. Een groot deel werd na voorarrest vrijgelaten, de rest veroordeeld tot gevangenisstraf en in een enkel geval vanwege hun daden geëxecuteerd.

“ Ik heb in mijn leven willen goed maken wat mijn vader fout deed door precies voor de tegenpartij te kiezen en op mijn manier de wereld beter te maken (net als hij op zijn manier). Zo ben ik toch een kind van mijn vader, wat ik niet en wel wil zijn, tegelijk. ~ voormalig wethouder van Amsterdam

De kinderen van 'foute' ouders kregen na de oorlog te maken met uitsluiting, isolement en stigmatisering vanwege het verleden van hun ouders. Zij werden vaak aangesproken op of verantwoordelijk gehouden voor het verleden van hun ouders. Als beide ouders waren vastgezet, werden ze in speciale kindertehuizen of pleeggezinnen geplaatst. Dit alles kon ervoor zorgen dat zij angstig en wantrouwend stonden tegenover de buitenwereld, uit angst voor ontdekking van hun geheim of het oordeel van anderen. Ook worstelden zij met schuldgevoelens en schaamte over wat hun ouders hadden gedaan tijdens de oorlog. De natuurlijke loyaliteit van kinderen ten opzichte van hun ouders botste op deze manier met het oordeel van anderen over hun vader en/of moeder of hun eigen veroordeling van dit gedrag. Dit kon leiden tot identiteitsproblemen en loyaliteitsconflicten. Tot op de dag van vandaag worstelen mensen met hun familieverleden.

Begrippenlijst

- **Bijltjesdag:** een term die al tijdens de oorlog werd gebruikt voor de afrekening met degenen die aan Duitse kant hadden gestaan.
- **Collaborateur:** iemand die heeft samengewerkt met de Duitse bezetter. Dit woord heeft nog altijd een negatieve lading.
- **Dolle Dinsdag:** op 5 september 1944 liet de Nederlandse regering in Londen via de radio weten dat de geallieerden de Nederlandse grenzen waren overgestoken. Veel Duitsers en hun Nederlandse sympathisanten vluchtten daarop in grote haast weg uit Nederland. Het bericht bleek niet te kloppen. Deze dag is de geschiedenis ingegaan als 'Dolle Dinsdag'.
- **'Fout':** beladen aanduiding van mensen die tijdens de oorlog aan de kant van de Duitsers stonden of hiermee sympathiseerden. Tegenover 'foute' Nederlanders stonden de 'goede' Nederlanders die voor de geallieerden waren. Dit beeld is de laatste decennia genuanceerd. Zie ook de uitleg bij de woorden 'kinderen van "foute" ouders' hieronder.
- **Kamp:** na de oorlog werden rond de 150.000 Nederlanders opgesloten in kampen en gevangnissen om ze te beschermen, te bestraffen en her op te voeden. De geïnterneerden moesten hun fouten erkennen zodat ze weer succesvol konden deelnemen aan de maatschappij. In veel van deze kampen gebruikten de bewakers geweld tegen de geïnterneerden. Het woord 'kamp' kan overigens ook hele andere betekenissen hebben. Kijk hiervoor bij het lemma over Joodse Nederlanders en het lemma over Indische en Molukse Nederlanders.
- **Kinderen van 'foute' ouders:** veelgebruikte term voor kinderen van de Duitse bezetter of van degenen die tijdens de oorlog de kant van de bezetter kozen. De term 'fout' bevat een moreel oordeel en ligt daarom gevoelig bij sommige van deze kinderen. Zij zagen hun ouders in de eerste plaats als ouders, niet als fout. Een betere term zou zijn 'kinderen van ouders die de kant van de Duitse bezetter kozen'. Omdat dit in de praktijk te omslachtig is, wordt de uitdrukking 'kinderen van "foute" ouders' gebruikt, bijvoorbeeld door Stichting Werkgroep Herkenning, de belangenvereniging van deze doelgroep.
- **(Land)verrader:** vaak gebruikt scheldwoord voor degenen die aan Duitse kant stonden vanwege hun samenwerking met de vijand. Zie ook collaborateur.
- **Mof:** scheldwoord voor Duitser.
- **Moffenmeid:** scheldwoord voor vrouwen die tijdens de oorlog een relatie hadden met een Duitser.
- **NSB'er:** lid van de Nationaal Socialistische Beweging (NSB), de Nederlandse nationaal-socialistische partij die tijdens de oorlog samenwerkte met de Duitse bezetter. NSB'er wordt ook tegenwoordig nog gebruikt als scheldwoord, synoniem met (land)verrader.
- **Slachtoffer:** term die verwijst naar iemand die een schokkende gebeurtenis heeft meegemaakt en daar blijvend last van heeft gehouden. Het kan een gevoelige term zijn: de één voelt zich wel slachtoffer en de ander niet. Men kan daarom beter de term getroffen gebruiken.
- **SS:** Schutzstaffel, paramilitaire organisatie binnen het Duitse naziregime.
- **WUBO:** Wet Uitkeringen Burger Oorlogsgetroffenen. Deze wet werd in 1984 ingesteld en biedt financiële ondersteuning aan mensen die in de Tweede Wereldoorlog als burger zijn

getroffen door oorlogsgeweld of slachtoffer zijn van de Bersiap-periode in het voormalige Nederlands-Indië, en daar blijvende gezondheidsschade aan hebben overgehouden.

- **WUV:** Wet Uitkeringen Vervolgingslachtoffers. Deze wet werd in 1972 ingesteld en biedt financiële ondersteuning aan mensen die in de Tweede Wereldoorlog in Europa of Azië zijn vervolgd.

Tips voor een fijn gesprek

- Benader kinderen van 'foute' ouders zo open en neutraal mogelijk en luister zonder (voor)oordelen of aannames naar iemands verhaal. Door veelvoorkomende negatieve reacties in de maatschappij zijn mensen uit deze doelgroep erg gespitst op veroordeling en uitsluiting.
- Toon begrip voor het leed dat zij hebben ondervonden als gevolg van de keuzes van hun ouders.
- Dwing mensen niet om afstand te nemen van hun ouders. Dat brengt hen in een loyaliteitsconflict ten opzichte van die ouders.
- Houd mensen niet verantwoordelijk voor het handelen van hun ouders. Zij zijn niet 'fout' omdat hun ouders verkeerde keuzes hebben gemaakt en verkeerde dingen hebben gedaan.
- Voor mensen uit deze groep is het scheppen van een vertrouwde sfeer waarin men vrijuit durft te praten van extra groot belang. Ga daarom discreet om met de verhalen vanwege de nog altijd voorkomende angst voor ontdekking van het geheim, het oorlogsverleden. Ga bij voorkeur het gesprek aan in de beslotenheid van de eigen kamer.
- Mogelijke vragen die gesteld kunnen worden:
 - *Wat weet u van de ervaringen van uw (groot)ouders en andere familieleden tijdens WO2?*
 - *Heeft u het idee gehad dat er dingen werden verzwegen?*
 - *Weet u waarom zij de kant van de bezetter hebben gekozen?*
 - *Weet u hoe zij later dachten over deze keuze?*
- Vragen specifiek over herdenkingsdagen:
 - *Wat was u gewend op die dagen te doen?*
 - *Wat zou u willen doen op die dag?*

Belangrijke dagen op een tijdlijn

Let op rond dagen die voor de individuele cliënt van belang zijn, zoals geboorte- en sterfdagen en deportatiedata van familieleden. Of specifieke herdenkingsdata van gebeurtenissen.

- 4 mei: Nationale Dodenherdenking. Dit kan een lastige datum zijn omdat mensen het gevoel kunnen hebben er niet bij te horen of zich persoonlijk verantwoordelijk voelen voor de misdaden van de nazi's.
- 5 september: Dolle Dinsdag. Op 5 september 1944 liet de Nederlandse regering in Londen

via de radio weten dat de geallieerden de Nederlandse grenzen waren overgestoken. Veel Duitsers en hun Nederlandse sympathisanten vluchtten daarop in grote haast weg uit Nederland. Het bericht bleek niet te kloppen. Deze dag is de geschiedenis ingegaan als 'Dolle Dinsdag'.

Lees, kijk en luister verder / Bronnen voor verdieping

- Boek: Ismee Tames, *Besmette jeugd: Kinderen van NSB'ers na de oorlog* (Amsterdam, 2009)
- Boek: Bas Kromhout, *Fout geboren: het verhaal van kinderen van foute ouders* (Amsterdam, 2004)
- Boek: Rinnes Rijke, *Niet de schuld, wel de straf: herinneringen van een N.S.B.-kind* (Bussum, 1982)
- Boek: Sytze van der Zee, *Potgieterlaan 7: Herinneringen van een Oorlogskind* (z.p., 2019)
- Boek: Gonda Scheffel-Baars, et al., *Ervaringen van kinderen en kleinkinderen van 'foute ouders'* (z.p., Stichting Werkgroep Herkenning, 3e druk 2021)
- Artikel: Dirk Wepster, et al., 'Schaamte in de naoorlogse generatie: een exploratief onderzoek bij cliënten met tweedegeneratieproblematiek', *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 47.4 (2021), 297-310
- Website: Nationaal Archief Den Haag. nationaalarchief.nl/beleven/verhalen-archief/een-fout-kind-van-goede-ouders
- Website: Werkgroep Herkenning. www.werkgroepherkenning.nl
- Video: Omroep Gelderland, *75 jaar vrijheid, op weg naar 2020*, YouTube (3 min.59). Jeanne Diele-Staal is een kind van een NSB'er. Als meisje van zes had ze geen idee wat haar ouders hadden gedaan. In deze korte film vertelt ze over haar ervaringen, bijvoorbeeld dat ze altijd alleen in de klas zat.
- Podcast: Bunskoek, M., *Wat niet weet, wat niet deert* (2021, 48 min.): een verhalende podcast over een foute keuze en de gevolgen daarvan, over schaamte en schuldgevoel, over zwijgen of toch maar praten, over het verleden en de toekomst.

Sinti en Roma

Historisch overzicht

Sinti en Roma zijn van oorsprong nomadische volken die een geschiedenis kennen van eeuwenlange onderdrukking. Aan het begin van de vijftiende eeuw werden Sinti voor het eerst in Nederland gezien. Aanvankelijk werden ze nog welwillend ontvangen, maar vanaf de zeventiende eeuw werden ze steeds meer als ongewenst gezien en opgejaagd. In de 19e en 20e eeuw vestigden zich ook Roma in Nederland. Het Nederlandse beleid richtte zich begin 1900 op de hele **woonwagenbevolking**, waar Sinti en Roma een klein deel van uitmaken. Voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog woonden er zo'n 4500 Sinti en Roma in Nederland.

Na de inval van de Duitsers in Nederland werden hen steeds meer rechten ontnomen. Net als Joden, homoseksuelen en gehandicapten werden zij als 'on-Duits' gezien. Vanaf 1943 waren Roma en Sinti niet meer vrij om door Nederland te reizen. Op 16 mei 1944 riep de bezetter op om alle '**zigeuner**achtige personen' in het hele land te arresteren. 578 mannen, vrouwen en kinderen werden tijdens deze **razzia** opgepakt, waarvan er 245 drie dagen later via **Kamp Westerbork** naar Kamp Auschwitz werden gedeporteerd. Daar kwamen ze terecht in het Zigeunerlager. Als herkenningsteken kregen Roma en Sinti een 'Z' voor ('zigeuner') en/of een **zwarte driehoek**. Zij die konden werken werden naar de kampen Buchenwald of Ravensbrück doorgestuurd, de meesten werden vergast in wat de **Porajmos** is komen te heten. Meer dan 200 Roma en Sinti werden vermoord. Eén van de slachtoffers is Settela Steinbach. In film-materiaal van de nazi's dat later is opgedoken is zij te zien tussen de deuren van de goederen-wagon die naar Auschwitz vertrekt. Toen men in de jaren negentig erachter kwam dat ze een **Sintezza** was, werd ze een symbool van de vervolging van Sinti en Roma.

“ **Bij ons Roma, gaan familie en liefde samen; het is een stilzwijgende erkenning dat familie een prioriteit is. Bij een overlijden (van een familielid), ben je ook een stukje van jezelf kwijtgeraakt.** ~ juriste

Zij die na de oorlog terugkeerden, stuitten in Nederland op een gebrek aan erkenning en wederzijds wantrouwen tussen de overheid, burgers (**gadje**) en Sinti en Roma. Bovendien hadden ze geen recht op voedselbonnen omdat ze nergens stonden ingeschreven en was hun bezit vaak nergens geregistreerd. Lang was er weinig aandacht voor het lot van de vervolgte en vermoorde Sinti en Roma in Nederland – pas in de jaren zeventig werden er diverse belangenorganisaties opgericht en verschenen er publicaties over deze geschiedenis. In 1978 werd in Amsterdam het monument *Hel en vuur* onthuld voor de in de oorlog vermoorde Sinti en Roma. Doordat de Sintigemeenschap ging onderhandelen met de regering-Kok

kwam er aan het begin van de 21e eeuw ook eindelijk een tegemoetkomingsregeling voor Sinti en Roma in Nederland. Desondanks hebben Sinti en Roma nog altijd te maken met onbegrip, stereotypen en **antiziganisme**.

Begrippenlijst

- **Antiziganisme:** het discrimineren of stereotyperen van Sinti en Roma. Daaronder kan ook het ontkennen van de genocide vallen.
- **Gadje:** alle mensen die geen Sinti of Roma zijn.
- **Kamp Westerbork:** een zogeheten doorgangskamp gelegen in het noordoosten van Nederland. Het kamp was een voorportaal van waarvandaan Joden en Roma en Sinti werden gedeporteerd naar concentratiekampen in Duitsland en Polen.
- **Kamp Auschwitz:** een concentratiekamp nabij Krakau in Polen. Auschwitz was het grootste Duitse concentratiekamp waar 1,3 miljoen mensen naartoe zijn gedeporteerd. Velen werden hier vergast.
- **Porajmos:** letterlijk 'de verslinding' in het Romani, de taal van de Roma. De term wordt gebruikt om de vervolging en genocide op Sinti en Roma tijdens de Tweede Wereldoorlog aan te duiden.
- **Razzia:** een georganiseerde klopjacht op een groep mensen, vaak door de machthebbende instanties opgezet.
- **Registratie:** afgelopen jaar spande Sinteza Lalla Weiss een rechtszaak aan tegen de Nederlandse staat vanwege het registreren van leerlingen met een Sinti- of Roma-achtergrond op basisscholen. 'Registratie' is een beladen term en onderwerp gezien het oorlogsverleden, stelt ze.
- **Reiziger:** term die wordt gebruikt om bijvoorbeeld rondreizende ambachtslieden, circusartiesten of kermisbeheerders aan te duiden. Sommigen betrekken de Roma en Sinti in deze term, maar zij voelen dat zelf niet altijd zo. Het heeft met name betrekking op mensen met een mobiele leefstijl.
- **Roma:** meervoud van 'Rom'. Onderverdeeld in vijf groepen, waaronder de Sinti. De Roma zijn een van oorsprong nomadisch volk.
- **Sinti:** mannelijk Sinto, vrouwelijk Sinteza. In België wordt ook wel de aanduiding 'Manoesjen' gebruikt.
- **Slachtoffer:** term die verwijst naar iemand die een schokkende gebeurtenis heeft meegemaakt en daar blijvend last van heeft gehouden. Het kan een gevoelige term zijn: de één voelt zich wel slachtoffer en de ander niet. Men kan daarom beter de term getroffene gebruiken.
- **Woonwagenbevolking:** omvat meer dan alleen de Roma en Sinti die in woonwagens wonen. Zij maken maar een klein deel uit van de totale woonwagenbevolking. Woonwagenkampen kan de associatie met 'kampen' opwekken.
- **WUBO:** Wet Uitkeringen Burger Oorlogsgetroffenen. Deze wet werd in 1984 ingesteld en biedt financiële ondersteuning aan mensen die in de Tweede Wereldoorlog als burger zijn

getroffen door oorlogsgeweld of slachtoffer zijn van de Bersiap-periode in het voormalige Nederlands-Indië, en daar blijvende gezondheidsschade aan hebben overgehouden.

- **WUV:** Wet Uitkeringen Vervolgingslachtoffers. Deze wet werd in 1972 ingesteld en biedt financiële ondersteuning aan mensen die in de Tweede Wereldoorlog in Europa of Azië zijn vervolgd.
- **Zigeuner:** de term die wordt gebruikt om Roma en Sinti aan te duiden. De term is echter problematisch: sommige Sinti en Roma vatten het op als scheldwoord, terwijl anderen het woord zelf gebruiken. Voor niet-Roma en Sinti is het in het algemeen ongepast om de term te gebruiken om Roma en Sinti mee aan te duiden.
- **Zigeunerlager:** concentratiekampen specifiek bedoeld voor de Roma en Sinti (zie: **zigeuner**).
- **Zwarte driehoek:** Sinti en Roma werden gedwongen een zwarte driehoek te dragen op hun linkerarm (het teken voor 'asocialen'). Later werd een bruine driehoek op hun arm getatoeëerd.

Tips voor een fijn gesprek

- Voor sommige Sinti en Roma is het niet gemakkelijk om over de Tweede Wereldoorlog of de dood te praten. De oorlog als onderwerp snijdt men niet zomaar aan als dat niet nodig is. Je kunt er dus wel naar vragen, maar toon begrip als de ander daar toch liever niet op doorgaat.
- Vaak loopt het contact via een contactpersoon of vertegenwoordiger.
- Er is nog steeds sprake van discriminatie en negatieve stereotypen over het wonen in woonwagenkampen. Erken dat er ook goede dingen zijn (dat gebeurt amper), en complimenteer. Houd oog voor het individu en laat dit stereotype beeld los. Ze zijn hier al zo lang, het is een autochtone groep.
- Er zijn grote verschillen qua religieuze en geografische achtergrond. Ook is er een verschil tussen Sinti en Roma: niet alle Roma zijn Sinti, wél zijn alle Sinti Roma. Verdiep je in hun geschiedenis en laat zien dat je er iets van weet. Maar blijf te allen tijde kijken naar het individu en niet naar de groep.
- Muziek speelt een grote rol in de cultuur van de Roma en Sinti en is over het algemeen een onderwerp van trots. In België is de muziekcultuur van de Roma bijvoorbeeld verklaard tot immaterieel erfgoed.

Belangrijke dagen op een tijdlijn

Let op rond dagen die voor de individuele cliënt van belang zijn, zoals geboorte- en sterfdagen en deportatiedata van familieleden. Of herdenkingsdata van specifieke kampen of gebeurtenissen.

- 27 januari: Internationale Herdenkingsdag voor de Holocaust waarbij de slachtoffers van genocide, waaronder Roma en Sinti, worden herdacht.

- 4 mei: Nationale Dodenherdenking.
- 16 mei: herdenking van de landelijke razia op Roma en Sinti in 1944.
- 19 mei: nationale herdenking voor de vervolging van Roma en Sinti.
- 2 augustus: Roma Holocaust Memorial Day. Op deze dag worden de slachtoffers van de Roma genocide herdacht. De dag is gekozen vanwege de gebeurtenis op 2 augustus 1944: op die dag werden 2897 Roma vermoord in Auschwitz.

Lees, kijk en luister verder / Bronnen voor verdieping

- Boek: Ben Sijes, *Vervolging van Zigeuners in Nederland 1940-1945* (Den Haag, 1979)
- Boek: Peter Jorna, *Sinti en Roma in Den Haag* (Den Haag, 2021)
- Boek: Zoni Weisz, *De vergeten Holocaust: Mijn leven als Sinto, ondernemer en overlevende* (Amsterdam, 2016)
- Artikel: Bas Kortholt, 'De vervolging van Sinti en Roma herdacht', *NC Magazine* 19 (2021)
- Website: over de genocide van de Sinti en Roma. www.tweedewereldoorlog.nl/kennis/themas/systematische-uitsluiting-terreur-en-genocide/sinti-en-roma
- Website: achtergrond over het gebruik van terminologie. anderetijden.nl/aflevering/624/Woonwagenbewoners
- Website: Sinti en Roma. www.oorlogsbronnen.nl/bronnen?term=Sinti+en+Roma
- Website: online tentoonstelling, waaronder over Settela Steinbach. www.romasinti.eu

Indische Nederlanders en Molukkers

Historisch overzicht

Het is belangrijk om in gedachten te houden dat de ervaringen van mensen, afkomstig uit de voormalige kolonie Nederlands-Indië, erg uiteen kunnen lopen. Er bestaan bijvoorbeeld grote verschillen tussen degenen die in 1945 of in de jaren vijftig en zestig naar Nederland zijn gekomen. Het tegenwoordige Indonesië is verder een uitgestrekte archipel met duizenden eilanden. Het scheelt nogal of iemand geleefd heeft op het drukbevolkte eiland Java of het verder weg gelegen Sulawesi.

Bovendien was de koloniale maatschappij ingedeeld in rangen en standen hoewel de scheidslijnen niet altijd even strikt waren en er veel uitzonderingen waren. Bovenaan stond de kleine groep 'Europeanen': de **totoks** (met twee Nederlandse ouders), de Indo-Europeanen uit een gemengde Indonesisch-Nederlandse familie en anderen (bijvoorbeeld Japanners en sommige **Indonesiërs**) die als Europeaan werden beschouwd ('gelijkgesteld'). Daaronder de 'Vreemde Oosterlingen' zoals de Chinezen en Arabieren en als laatste op de maatschappelijke ladder de oorspronkelijke bevolking, tegenwoordig Indonesiërs genoemd. Voor de mensen die naar Nederland zijn gekomen wordt vaak de benaming Indische Nederlanders gebruikt of Molukkers als ze afkomstig zijn van een van de eilanden die deel uitmaken van de Molukken.

De Japanse bezetting van Nederlands-Indië die op 8 maart 1942 begon, zette de koloniale verhoudingen op zijn kop. De Nederlanders en andere Europeanen werden in **kampen**, door de betrokkenen vaak **Jappenkampen** genoemd, gestopt. Japan internerde ruim 100.000 Nederlandse burgers in interneringskampen. Tussen de 13.000 en 16.800 burgers kwamen tijdens deze internering om het leven door ziekte, uitputting, honger, mishandeling en ouderdom. Ongeveer 42.000 militairen van het **Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL)** of de Koninklijke Marine zaten gevangen in krijgsgevangenkampen in de Indonesische archipel en in Thailand, Birma en Japan. Deze krijgsgevangenen moesten dwangarbeid verrichten onder zeer slechte omstandigheden. Door ziekte, uitputting, honger en slechte behandeling kwamen 8.200 van hen om.

Het merendeel van de Indo-Europeanen op Java werd vanwege hun deels Aziatische afkomst niet geïnterneerd door de Japanners. Deze zogenaemde **buitenkampers** moesten vaak zonder inkomen in zeer moeilijke omstandigheden zien te overleven. Ongeveer 2.000 van hen kwamen om. Het dagelijkse leven was zowel voor Indonesiërs als voor Indo-Europeanen moeilijk. Vanaf eind 1943 ontstond een nijpend tekort aan voedsel, omdat de Japanners dit opeisten voor de oorlogsvoering, met een hongersnood als gevolg. Indonesiërs werden bovendien als dwangarbeiders weggevoerd en ingezet. Het geschatte aantal Indonesische doden tijdens de Japanse bezetting bedroeg alleen al op Java drie miljoen.

De capitulatie van Japan op 15 augustus 1945 betekende geen werkelijk einde aan het geweld voor de bevolking van Indonesië. Twee dagen later werd de Indonesische onafhankelijkheid uitgeroepen, maar Nederland weigerde die te erkennen. Er brak opnieuw een periode van chaos en geweld aan. In de eerste maanden na de onafhankelijkheidsverklaring, de zogenaamde **bersiap(-periode)**, werden veel Indo-Europeanen, Nederlanders Chinezen en pro-Nederlandse Indonesiërs gedood door Indonesische vrijheidsstrijders. Ook moest een deel van deze groep weer enige tijd in Indonesische kampen doorbrengen. Daarop volgde een oorlog tussen de Republiek Indonesië en Nederland, inclusief twee grote Nederlandse militaire offensieven (de zogenoemde **politioele acties**). De Nederlandse regering zette hiervoor een grote troepenmacht van vrijwilligers, beroepsmilitairen en dienstplichtigen in. Deze oorlog eindigde met de soevereiniteitsoverdracht op 27 december 1949. Hiermee erkende Nederland formeel de Indonesische onafhankelijkheid.

“ Men heeft zich altijd moeten aanpassen aan de Hollandse standaard, ook al in Nederlands-Indië.

~ medewerkster Stichting Pelita

In de jaren 1945-1949 vertrokken meer dan 100.000 Indo-Europeanen en Nederlanders naar Nederland. Tussen 1949-1968 ondernamen nog eens zo'n 200.000 mensen dezelfde reis. Ze hadden vaak weinig keuze omdat er in het onafhankelijke Indonesië voor hen geen plaats meer was. Hetzelfde gold voor de Molukse KNIL-militairen, als zij niet met pensioen wilden of niet op wilden gaan in de Indonesische strijdkrachten. De Nederlandse regering haalde in 1951 ongeveer 12.500 Molukse KNIL-militairen en hun gezinnen tijdelijk naar Nederland, waar ze veelal werden ondergebracht in voormalige concentratiekampen zoals Kamp Vught en Kamp Westerbork en later in aparte woonwijken. Ze zouden daar tijdelijk verblijven en terugkeren zodra het rustiger zou zijn in Indonesië om daar in de door hen uitgeroepen Republiek der Zuid-Molukken te gaan wonen. Die plannen werden niet door Nederland gesteund, en omdat een terugkeer naar Indonesië vanwege de situatie op de Molukken ook niet mogelijk was zou het tijdelijke verblijf uiteindelijk voor velen permanent blijken te zijn.

Eenmaal in Nederland kregen de mensen uit Indië vaak een kille ontvangst. Zij hadden soms moeite om werk te vinden, werden gediscrimineerd en betutteld en moesten zich aanpassen aan een andere cultuur en een ander klimaat. Voor hun verhalen over de Japanse bezetting was nauwelijks aandacht; verhalen over de Duitse bezetting in Nederland domineerden. Bekend zijn opmerkingen als 'Bij jullie was het in ieder geval warm'. Vergelijkingen tussen de Japanse en Duitse bezetting kunnen dan ook gevoelig liggen. Pas in de jaren zeventig kwam er meer ruimte voor erkenning voor het leed van de Indische Nederlanders en Molukkers. Maar tot de dag van vandaag heeft een deel van de Indische en Molukse gemeenschap het gevoel niet voldoende erkenning te hebben gekregen voor hun ervaringen tijdens de Japanse bezetting, de bersiap en jaren daarna, inclusief de ontvangst in Nederland.

Begrippenlijst

- **Bamboe roentjing/bambu runcing:** een bamboestok, voorzien van een scherpe punt, die door de pemuda (Indonesische jongeren) vaak werd gebruikt als moordwapen tijdens de bersiap.
- **Bersiap:** 'wees paraat!' in het Indonesisch. Dit woord gebruikten Indonesiërs vaak als aanvalskreet en kan associaties opwekken met het geweld tijdens de gelijknamige periode. Bersiap is in Nederland de naam voor de gewelddadige periode in de laatste maanden van 1945 toen veel Indo-Europeanen, Nederlanders en Molukkers door Indonesiërs werden vermoord. Ook veel Chinezen en pro-Nederlandse Indonesiërs werden (of die hiervan verdacht werden) werden gedood.
- **Buitenkampers:** mensen van Nederlands-Indonesische afkomst die op Java niet in de Japanse interneringskampen hoefden te verblijven vanwege hun afkomst. Sommigen werden wel naar kampen buiten Java gebracht.
- **Indiërs:** mensen afkomstig uit India. Mensen uit Nederlands-Indië zijn dan ook geen Indiërs.
- **Indisch:** dit wordt tegenwoordig gebruikt om de gehele gemeenschap aan te duiden die afkomstig is uit het voormalige Nederlands-Indië, met uitzondering van de Molukkers.
- **Indo:** dit is een afkorting van Indo-Europeaan en was vroeger een scheldwoord. Tegenwoordig wordt het vaak als geuzennaam gebruikt, maar het kan nog gevoelig liggen.
- **Indonesiërs:** oorspronkelijke bewoners van de Indonesische archipel. Indische Nederlanders en Molukkers die in Nederland wonen zijn geen Indonesiërs. Ze zijn weliswaar geboren in een land dat nu Indonesië heet, maar hun vaderland, de kolonie Nederlands-Indië, bestaat niet meer. Indonesië is de naam voor het vrije onafhankelijke land dat wordt bestuurd door Indonesiërs, niet Nederlanders. In de ogen van sommige Indische Nederlanders hebben de Indonesiërs hun land afgenomen tijdens de revolutie. Molukse KNIL-militairen hebben in de oorlog zelfs tegen het Indonesische leger gevochten. Daarom wordt Indonesië door sommigen als de vijand gezien. Andere Indische Nederlanders hebben begrip voor het vrijheidsstreven van de Indonesiërs en gaan bijvoorbeeld ook op vakantie naar Indonesië.
- **Interneringskamp ('Jappenkamp'):** een kamp waarin burgers (mannen, vrouwen en kinderen) in Nederlands-Indië werden opgesloten door de Japanse bezetter. Door de betrokkenen wordt een internerings- en krijgsgevangenkamp ook wel 'Jappenkamp' genoemd.
- **Jap:** Japanner. Het woord wordt vaak als een soort scheldwoord gebruikt. Soms wordt ook Nip gebruikt.
- **Kamp:** dit kan verwijzen naar de internerings- of krijgsgevangenkampen tijdens de Japanse bezetting of de Republikeinse of bersiapkampen na de oorlog. In de Republikeinse of bersiapkampen interneerden de Indonesiërs in de maanden na de Japanse capitulatie voornamelijk Indo-Europeanen. Hoewel de omstandigheden zwaar waren, waren het geen concentratiekampen of vernietigingskampen zoals in Europa. Het woord 'kamp' kan overigens ook hele andere betekenissen hebben. Zie hiervoor het lemma over Joodse Nederlanders en over kinderen van 'foute' ouders.

- **Kaping/bezetting/gijzeling:** in de jaren zeventig voerden jonge Molukkers verschillende treinkapingen en bezettingen uit, uit woede over de behandeling van hun ouders. In 1951 kwamen ongeveer 12.500 Molukkers naar Nederland. De meesten van hen waren militairen uit het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) en hun familieleden. Ze kwamen tijdelijk naar Nederland, maar het verblijf bleek permanent omdat het niet mogelijk was om terug te keren. Ze werden al bij aankomst in Nederland ontslagen uit het leger en in kampen en later in wijken bij elkaar gestopt en mochten niet werken. De Molukkers voelden zich genegeerd en miskend door de Nederlandse regering terwijl ze altijd loyaal waren geweest en als militair voor Nederland hadden gestreden. Dit zorgde voor veel verdriet en frustratie bij de eerste generatie Molukkers in Nederland. De woede over het onrecht dat hun ouders was aangedaan leidde, nadat vreedzame pogingen om aandacht te vragen voor hun situatie geen resultaat hadden, tot de treinkapingen en bezettingen door de tweede generatie. Hierbij vielen verschillende doden. Molukkers vinden het lastig dat ze hier nog steeds mee geassocieerd worden.
- **KNIL:** Koninklijk Nederlands-Indisch Leger, het koloniale leger.
- **Merdeka:** het Indonesische woord voor vrijheid. Dit werd vaak geroepen door de Indonesiërs en kan voor Indische Nederlanders en Molukkers herinneringen oproepen aan een voor hen onveilige en gevaarlijke periode.
- **Peloppor/plopper:** algemene aanduiding door Nederlanders van Indonesische tegenstander in de jaren 1945-1949.
- **Pemoeda/pemuda:** Indonesische jongere, specifiek tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd.
- **Politionele acties:** twee grote Nederlandse militaire offensieven. De eerste politionele actie vond plaats van 21 juli tot en met 5 augustus 1947. De tweede politionele actie was van 19 december 1948 tot en met 5 januari 1949. Ze werden zo genoemd omdat het volgens de Nederlandse politieke en militaire leiding ging om een binnenlandse politieactie om rust en orde te brengen. Het is echter een misleidende term omdat er in werkelijkheid sprake was van een oorlogssituatie waarin de Indonesiërs hun onafhankelijkheid verdedigden tegen de Nederlanders. Aan te raden is om het woord alleen tussen aanhalingstekens te gebruiken of te spreken van dekolonisatie- of onafhankelijkheidsoorlog.
- **Repatriant:** letterlijk iemand die teruggaat naar het vaderland. In het geval van de Indische Nederlanders is dit vaak niet de juiste benaming omdat zij nog nooit in Nederland waren geweest. Maar ook het woord migrant ligt heel gevoelig omdat men niet gelijkgesteld wil worden met migranten.
- **Slachtoffer:** term die verwijst naar iemand die een schokkende gebeurtenis heeft meegemaakt en daar blijvend last van heeft gehouden. Het kan een gevoelige term zijn: de één voelt zich wel slachtoffer en de ander niet. Men kan daarom beter de term getroffen gebruiken.
- **Tjingtjangan:** van het Indonesische woord cincang, in stukken hakken. Veel slachtoffers werden tijdens de bersiap-periode op deze manier vermoord.
- **Totoks:** woord voor een in het voormalig Nederlands-Indië geboren of wonende Europeaan/Nederlander.

- **Vluchteling:** dit woord kan gemengde gevoelens oproepen. Sommige Indische Nederlanders en Molukkers willen geen vluchteling worden genoemd. In hun ogen zijn ze Nederlanders die van het ene deel van het koninkrijk naar het andere zijn verhuisd.
- **WUBO:** Wet Uitkeringen Burger Oorlogsgetroffenen. Deze wet werd in 1984 ingesteld en biedt financiële ondersteuning aan mensen die in de Tweede Wereldoorlog als burger zijn getroffen door oorlogsgeweld of slachtoffer zijn van de Bersiap-periode in het voormalige Nederlands-Indië, en daar blijvende gezondheidsschade aan hebben overgehouden.
- **WUV:** Wet Uitkeringen Vervolgingslachtoffers. Deze wet werd in 1972 ingesteld en biedt financiële ondersteuning aan mensen die in de Tweede Wereldoorlog in Europa of Azië zijn vervolgd.

Tips voor een fijn gesprek

- Scheer Molukkers en Indische Nederlanders niet over een kam. Alleen al geografisch liggen de eilandengroep die de Molukken vormt en de andere eilanden van de Indonesische archipel ver uit elkaar. Molukkers hebben in tegenstelling tot Indische Nederlanders nog vaak een directe band met hun land van herkomst. Ze hebben daar nog familie wonen en hebben nog voeling met hun wortels. Tot slot hebben de Molukkers ook andere tradities en gebruiken. Als hun voorouders verwantschapsbanden hadden met andere dorpen worden de inwoners van die dorpen bijvoorbeeld als naaste familie beschouwd.
- Houd ook rekening met onderlinge verschillen binnen één gemeenschap. Zo varieert de houding van Molukkers ten opzichte van Indonesië of de RMS, de in 1950 uitgeroepen onafhankelijke Republiek der Zuid-Molukken waaraan het Indonesische leger vlak na het uitroepen een einde maakte. De meeste Molukkers in Nederland zijn afkomstig uit de midden-Molukken. Zij zijn over het algemeen voor de RMS. Zij zijn niet blij met de manier waarop de staat Indonesië de Molukse gemeenschap heeft behandeld. Degenen die uit de oostelijke Molukken afkomstig zijn sympathiseren niet met de RMS maar wel met Indonesië.
- Sla geen eten af als dat wordt aangeboden. Zowel in de Indische als in de Molukse cultuur is de gastvrijheid groot en eten erg belangrijk. Maar je hoeft het niet zelf op te eten. Je kunt het later delen met collega's of met andere patiënten, als je in een groep zit. Oordeel ook niet over het eten, bijvoorbeeld bepaalde voedselcombinaties. Dit kan verder contact belemmeren.
- Wees je ervan bewust dat voor sommige Indische Nederlanders Japanse producten nog altijd gevoelig liggen. Het roept bij hen associaties op met de harde Japanse bezetting van Nederlands-Indië. Mocht dit emoties oproepen, ga dan het gesprek hierover aan. Ook de zon – bijvoorbeeld bij het openen van de gordijnen – kan associaties oproepen met de Japanse bezetting vanwege de zon die verwerkt is in de Japanse vlag.
- Wees niet verbaasd als bij een bezoek aan een Molukse oudere meerdere familieleden aanwezig zijn. Molukkers leven vaak in collectieven. Dat uit zich bijvoorbeeld in wederzijdse hulpverlening. Men kijkt eerst in de eigen sociale kring voor hulp.

- Wees u zich ervan bewust dat Indische Nederlanders en Molukkers minder direct zijn dan veel Nederlanders en erg beleefd zijn. Ja is niet altijd ja.
- Spreek cliënten aan met u en met meneer en mevrouw (of, als ze dit toestaan, oom en tante bij Molukkers).
- Raak geen dingen aan met uw linkerhand. Deze hand wordt namelijk vaak gebruikt om schoon te maken bij een bezoek aan de wc.
- Probeer een prettige sfeer te creëren door bijvoorbeeld te vragen naar het eten ('Wat ruikt het hier lekker', 'Kookt u zelf (nog)?') of te vragen of iemand Moluks of Indisch is.

Belangrijke dagen op een tijdlijn

Let op rond dagen die voor de individuele cliënt van belang zijn, zoals geboorte- en sterfdagen en deportatiedata van familieleden. Of herdenkingsdata van specifieke kampen of gebeurtenissen.

- 15 augustus 1945: de dag waarop Japan capituleerde.
- 17 augustus 1945: Proklamasi, het uitroepen van de Indonesische onafhankelijkheid.
- Oktober 1945 – maart 1946: bersiap-periode.
- 27 december 1949: soevereiniteitsoverdracht van Nederland aan Indonesië.
- 25 april 1950: het uitroepen van de RMS (Republik Maluku Selatan).
- 29 april: de verjaardag van de Japanse keizer Hirohito.
- 5 mei Pattimuradag (Hari Pattimura in het Indonesisch): Pattimura (bijnaam van Thomas Matulesia) leidde in 1817 een opstand op de Molukken tegen de Nederlanders.

Lees, kijk en luister verder / Bronnen voor verdieping

- Boek: Freddy Begemann en Susan Deurloo, *De Indische naoorlogse generatie. Herinneringen, verhalen analyse* (z.p., 2002)
- Boek: Wilna van den Bichelaer, *Indisch Maatschappelijk Werk. Werkboek 1: client profielen* (Zutphen, 1997)
- Boek: Linda Leeuwendal en Josefien Sjoerds, *Indisch Maatschappelijk Werk. Werkboek 2. Pelita profiel* (Den Haag, 1998)
- Boek: Freddy Begemann, *Indisch Maatschappelijk Werk. Werkboek 3: Contract en context. Intervisiegesprekken over de hulpverlening aan Indische Cliënten binnen het Algemeen*

Maatschappelijk Werk (z.p., 1999)

- Website: Djalan Pienter, cultuurspecifieke zorg. www.djalanpienter.nl
- Website: cultuurkist Stichting Pelita. www.decultuurkist.nl
- Documentaire: Sandra Beerends, 'Ze noemen me baboe' (2019)
- Documentaires: Hetty Naaijken-Retel Helmrich, 'Buitenkampers' en 'Contractpensions'
- Documentaires: Coen Verbraak, 'Molukkers in Nederland'

Ex-dwangarbeiders

Historisch overzicht

Al vanaf het begin van de bezetting probeerden de Duitsers in alle bezette gebieden mensen te vinden om in het Derde Rijk te werken. Aanvankelijk werden alleen werklozen verplicht werk in Duitsland te aanvaarden, op straffe van het inhouden van hun uitkering. Naarmate de oorlog vorderde en de situatie ongunstiger werd voor de Duitsers namen zij steeds meer hun toevlucht tot **dwang**.

Alle 300.000 voormalig Nederlandse militairen onder de rang van officier moesten zich eind april 1943 melden voor krijgsgevangenschap. Velen van hen moesten uiteindelijk dwangarbeid verrichten. Daarnaast begonnen de Duitsers in het voorjaar van 1943 bedrijven uit te kammen op zoek naar mannen. Toen dit niet het gewenste resultaat had, bevalen zij op 7 mei 1943 ook dat alle Nederlandse mannen zich per geboortjaar moesten melden bij de arbeidsbureaus. De oproep, de **Arbeitseinsatz**, had niet het gewenste effect: 54.000 mannen meldden zich, terwijl de Duitsers op 170.000 mannen rekenden. De geringe opkomst leidde ertoe dat de Duitsers zwaardere sancties op weigering instelden. Weigeraars die alsnog werden opgepakt werden naar zogeheten '**heropvoedingskampen**' gestuurd, of riskeerden een celstraf. Daarnaast vreesden veel mannen voor het lot van hun families als zij de oproep zouden ontduiken.

Aangezien deze maatregelen nog niet het gewenste effect hadden en de militaire situatie steeds dreigender werd voor de Duitsers, werden de **razzia's** op mannen uitgebreid. Meer dan ooit had het Duitse Rijk behoefte aan arbeidskrachten. Ook de angst dat Nederlandse mannen de geallieerden zouden steunen die al in Zuid-Nederland waren, speelden een rol hierbij. Onder andere op 7 oktober 1944 werden verschillende razzia's georganiseerd in Utrecht, Amersfoort, Lichtenvoorde en Kampen, waar respectievelijk 5500, 6000, 1400 en honderden mannen werden opgepakt. Op 10 en 11 november 1944 werden bovendien in Rotterdam en omgeving 52.000 mannen tussen de 17 en 40 jaar opgepakt in de grootste razzia van Nederland.

De omstandigheden wat betreft de duur, locatie en vergoeding van de tewerkstelling verschilden gedurende de oorlog sterk. De ervaringen van de dwangarbeiders verschilden dan ook erg: terwijl velen het zwaar hadden, waren er ook veel anderen die het goed hadden. Aanvankelijk betrof het voornamelijk werklozen die voor een bepaalde periode (bijvoorbeeld drie maanden) arbeid zouden verrichten tegen een financiële vergoeding. De duur van de tewerkstelling was daarbij niet altijd eenduidig, evenals de locatie. Vanaf 1944 werden veel mannen als dwangarbeider naar het Derde Rijk vervoerd en tewerkgesteld in munitie- en wapenfabrieken. Zij kwamen dikwijls te werken bij **Organisation Todt**: de Duitse firma verantwoordelijk voor de bouw van veel verdedigingswerken. Dit werk bracht risico's met zich mee, aangezien deze fabrieken regelmatig het doelwit waren van geallieerde bombardementen en beschietingen. Daarnaast kwamen arbeidsongevallen ook regelmatig voor.

Hoewel de duur, omstandigheden en financiële tegemoetkoming sterk konden variëren, waren de leefomstandigheden in de **werkkampen** en fabrieken over het algemeen slecht. Sommige barakken werden niet of nauwelijks schoongemaakt en onderhouden. Als gevolg van de onhygiënische omstandigheden werden veel dwangarbeiders op termijn ziek. Daarnaast kregen dwangarbeiders weinig eten en drinken, welke ook nog vaak van slechte kwaliteit waren. In sommige kampen, bijvoorbeeld in kamp Rees in Duitsland, werd het eten pas verstrekt ná de werkdag. Als gevolg van deze omstandigheden zochten veel dwangarbeiders hulp van omwonenden, of ondernamen zij een vluchtpoging.

“ **Vaak kregen mensen nadien te horen: je hebt er toch zelf voor gekozen. Je bent toch vrijwillig gegaan. Was het dus wel “dwang” en klopt de term dwangarbeider dan wel? Maar nee, mensen hebben er niet voor gekozen over het algemeen, men was werkeloos, er was geen uitkering, onder bedreiging is men daar gaan werken, razzia's...** ~ voormalig directeur Stichting 1940-1945

Naar schatting zijn er ongeveer 500.000 Nederlanders door de Duitsers te werk gesteld tijdens de oorlog. Hiervan zijn er, volgens een schatting direct na de oorlog, 29.000 overleden, maar waarschijnlijk moet dit aantal naar boven worden bijgesteld. De terugkeer en thuiskomst werd vaak getypeerd door stilzwijgen. Het leven ging verder en de focus lag op het oppakken en heropbouwen van het oude leven. Aan de ontberingen die ex-dwangarbeiders hadden doorstaan werd over het algemeen weinig aandacht besteed. Regelmatig werden zij geconfronteerd met een (on)uitgesproken oordeel over het gehoorzamen van de Duitse arbeidsoproep (dwangarbeiders als **collaborateurs**).

Begrippenlijst

- **April-Meistakingen (ook wel Melkstaking of Mijnstaking):** tussen 29 april en 3 mei 1943 staakten duizenden Nederlanders hun werkzaamheden. De staking was een reactie op het afvoeren van gedemobiliseerde Nederlandse militairen naar Duitsland. Binnen een paar dagen werd de staking neergeslagen: er vielen bijna honderd doden en daarnaast werden nog tachtig Nederlanders geëxecuteerd.
- **Arbeitseinsatz/Arbeitsinzet:** de Duitse maatregel die Nederlandse mannen verplichtte om te werken voor de Duitse oorlogseconomie.
- **Atlantikwall:** de Duitse verdedigingslinie langs de Atlantische, en ook Nederlandse, kust. De bouw begon in 1942 en op verschillende locaties werden dwangarbeiders ingezet.

- **Collaborateur:** met dit begrip wordt bedoeld op Nederlanders die samenwerkten met de Duitsers. Personen die uit noodzaak gehoor gaven aan de oproep tot arbeidsinzet voelen zich soms ten onrechte bestempeld als collaborateurs.
- **Dwang vs. vrijwillig:** het misverstand dat dwangarbeiders zich 'vrijwillig' hebben aangemeld ligt gevoelig. De Duitsers riepen Nederlandse mannen in het kader van de Arbeitseinsatz op om te werken. Het negeren van deze oproep kon zware consequenties hebben. Mensen die wel gehoor gaven aan de oproep deden dit daarom niet 'vrijwillig'.
- **Heropvoedingskamp (of Arbeitserziehungslager):** personen die de Duitse arbeidsoproepen weigerden, werden als consequentie naar heropvoedingskampen of andere kampen (zoals Amersfoort) gestuurd. De omstandigheden in de heropvoedingskampen toonden meer gelijkenis met gevangenis of concentratiekampen.
- **Organisation Todt:** Duitse firma gespecialiseerd in civiele en militaire bouwprojecten. In de Tweede Wereldoorlog was de organisatie in feite de aannemer voor de constructie van de Atlantikwall en andere militaire bouwwerken in Nederland. Veel dwangarbeiders kwamen dus onder de Todt te werk.
- **Razzia:** een georganiseerde klopjacht op specifieke personen. De Duitse bezetter organiseerde meerdere razzia's tijdens de bezettingstijd, waaronder meerdere gericht op mannen tussen de 17 en 50 jaar. Zij werden vervolgens overgebracht naar werkkampen of -projecten.
- **Slachtoffer:** term die verwijst naar iemand die een schokkende gebeurtenis heeft meegemaakt en daar blijvend last van heeft gehouden. Het kan een gevoelige term zijn: de één voelt zich wel slachtoffer en de ander niet. Men kan daarom beter de term getroffen gebruiken.
- **Werkkampen:** overal in Duitsland en de door Duitsland bezette gebieden werden verschillende kampen ingericht waar dwangarbeiders werden ondergebracht en tewerkgesteld.
- **WUBO:** Wet Uitkeringen Burger Oorlogsgetroffenen. Deze wet werd in 1984 ingesteld en biedt financiële ondersteuning aan mensen die in de Tweede Wereldoorlog als burger zijn getroffen door oorlogsgeweld of slachtoffer zijn van de Bersiap-periode in het voormalige Nederlands-Indië, en daar blijvende gezondheidsschade aan hebben overgehouden.
- **WUV:** Wet Uitkeringen Vervolgingslachtoffers. Deze wet werd in 1972 ingesteld en biedt financiële ondersteuning aan mensen die in de Tweede Wereldoorlog in Europa of Azië zijn vervolgd.

Tips voor een fijn gesprek

- De omstandigheden waarin dwangarbeiders tewerkgesteld waren kunnen sterk verschillen. Sommigen leefden in moeilijke omstandigheden met slechte voorzieningen wat betreft voeding en hygiëne, terwijl anderen in werkkampen terecht waren gekomen die aanzienlijk beter waren (en waar bijvoorbeeld ook in een redelijke financiële tegemoetkoming voorzien was). Er zijn ook arbeiders die in Duitsland de tijd van hun leven hebben gehad en die daar juist niet over durven te praten vanwege een gevoeld stigma. Het stellen van open vragen is daarom te adviseren.

- Het gebrek aan erkenning speelt een centrale rol bij voormalige dwangarbeiders. Sommigen kunnen het gevoel hebben dat hun leed niet voldoende wordt erkend, in tegenstelling tot bijvoorbeeld gedeporteerde Joden. Het is daarom belangrijk om aandachtig te luisteren en de intensiteit van dwangarbeid niet te miskennen.
- Naast het gebrek aan erkenning ervaren ex-dwangarbeiders ook vaak een gevoel van schaamte. De vraag of zij wel genoeg hebben gedaan om aan de tewerkstelling te ontsnappen houdt sommigen nog bezig. Dit terwijl er zware sancties stonden op het niet opvolgen van de Duitse oproep. Begrip voor dit morele dilemma kan helpen voorbij deze schaamte te geraken.
- Het gevoel van dwang of beperking in enige vorm kan voor sommigen nog steeds gevoelig zijn. Het behoud van controle speelt daarom voor velen nog een rol. Het op slot draaien van een deur, of forceren van gespreksonderwerpen, kan bijvoorbeeld gevoelig liggen. Probeer dergelijke suggesties van beperking in een gesprek of fysieke ruimte te vermijden.
- De NS kan een pijnlijk onderwerp van gesprek zijn. Na de oorlog heeft de NS (nabestaanden van) gedeporteerde Joden, Sinti en Roma een vergoeding betaald onder de noemer 'volkerenmoord'. Ex-dwangarbeiders vielen niet onder deze regeling en hebben in 2019 een verzoek ingediend om hierbij betrokken te worden. De NS heeft dit verzoek niet ingewilligd.

Belangrijke dagen op een tijdlijn

Let op rond dagen die voor de individuele cliënt van belang zijn, zoals geboorte- en sterfdagen en deportatiedata van familieleden. Of herdenkingsdata van specifieke kampen of gebeurtenissen.

- Tweede zondag van maart: herdenkingstocht Rees-Megchelen. Deze jaarlijkse tocht herdenkt de circa 500 (schatting) omgekomen dwangarbeiders in Kamp Rees.
- De zondag die het dichtst bij 9 november ligt: de herdenking van de dwangarbeiders van kamp Rees (D). Deze jaarlijkse herdenking op locatie herinnert de circa 500 (schatting) omgekomen dwangarbeiders.
- 10 en 11 november: in 1944 vond op deze dag de grootste razzia van Nederland plaats in Rotterdam, waarbij circa 52.000 mannen van tussen de 17 en 40 jaar zijn opgepakt.

Lees, kijk en luister verder / Bronnen voor verdieping

- Boek: Ben Sijes, *De arbeidsinzet, de gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland 1940-1945* (Amsterdam, 1990)
- Artikel: Wim Visser, 'De schaamte nog niet voorbij: Hulpverlening aan ex-dwangarbeiders in Centrum '45', *ICODO info* 15.1/2 (1998), 32-37;

- Artikel: Renske Krimp, 'Erkenning na de arbeidsinzet', *Impact Magazine* 4 (2020), 33-36
- Website: Netwerk Oorlogsbronnen. www.oorlogsbronnen.nl/thema/Dwangarbeid
- Database vermisten/tewerkgestelden Arolsen Archives. www.arolsen-archives.org
- Database vermisten/tewerkgestelden: Oorlogsgravenstichting. www.oorlogsgravenstichting.nl
- Documentaire: De Verzwegen Deportatie. www.youtube.com/watch?v=xWY_BImAN6Q
- Interviews ex-dwangarbeiders: Reis van de Razzia door het NIOD. www.getuigenverhalen.nl/projecten/reis-van-de-razzia
- Filmpje Dwangarbeid tijdens WOII: www.vimeo.com/692223569/6d66adf2a7 (Nationaal Comité 4 en 5 mei)
- Podcast: *Gedwongen – Tewerkgesteld in Duitsland* (Nationaal Comité 4 en 5 mei)

Begrippenregister (alfabetisch)

A		G	
• Antifascistische overtuigingen	16	• Gadje	24
• Antisemitisme	9	• Gaskamers	9
• Antiziganisme	24		
• April-Meistakingen (ook wel Melkstaking of Mijnstaking)	16,35	H	
• Arbeitseinsatz	35	• Hakenkruis	9
• Ariërverklaring	9	• Heropvoedingskamp (of Arbeitserziehungslager)	36
• Atlantikwall	35	• Hollandsche Schouwburg	9
		• Holocaust	10
B			
• Bamboe roentjing/bambu runcing	29	I	
• Bersiap	29	• Indiërs	29
• Bijltjesdag	20	• Indisch	29
• Buitenkampers	29	• Indo	29
		• Indonesiërs	29
C		• Interneringskamp (of 'Jappenkamp')	29
• Collaborateur	20,36		
• Compensatieregeling NS	11,16	J	
• Concentratiekamp	10	• Jap	29
• CPN-Aktion	16	• Jappenkamp	29
		• Jodenster	10
D			
• Davidster	9	K	
• Deportatie	9	• Kamp	10,20,29
• Deppner-executies	16	• Kamp Auschwitz	10,24
• Dolle Dinsdag	20	• Kamp Westerbork	10,24
• Doorgangskamp	10	• Kaping/bezetting/gijzeling	30
• Dwang vs. vrijwillig	36	• Kinderen van 'foute' ouders	20
		• Kleine Shoah	11
E		• KNIL	30
• Ereschuld (of bijzondere solidariteit)	16	• KZ-syndroom	11
F		L	
• Februaristaking	16	• Landelijke Knokploegen (LKP)	16
• 'Fout'	20	• Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (LO)	16

M		T	
• Merdeka	30	• Tjingtjangen	30
• Mof(fen)	10,20	• Totoks	30
• Moffenmeid	20		
N		U	
• NSB'er	20	V	
O		• Vaderjood	10
• Onderduik	10	• Vergoedingsregelingen	11
• Ondergrondse pers/verzetskranten	17	• Vernietigingskamp	10
• Oranjehotel	17	• (Land)verrader	20
• 'Oranje zal overwinnen' (OZO)	17	• Verzetshedenkingskruis	17
• Ordedienst	17	• Vluchteling	31
• Organisation Todt	36	W	
P		• Werkkamp	10,36
• Peloppor/plopper	30	• Wet buitengewoon pensioen (Wbp)	17
• Pemoeda/pemuda	30	• Woonwagenbevolking	24
• Politionele acties	30	• Wubo	10,17,20,24,31,36
• Porajmos	24	• Wuv	10,17,21,25,31,36
• Pulsen	10	X	
Q		Y	
R		Z	
• Razzia	24,36	• Zigeuner	25
• Registratie	11,24	• Zigeunerlager	25
• Reiziger	24	• Zwarte driehoek	
• Repatriant	30		
• Roma	24		
S			
• Shoah	10		
• Sinti	24		
• Slachtoffer	10,17,20,24,30,36		
• SS	20		

Interviews

Bij de totstandkoming van het WO2 Lexicon voor de zorg zijn verschillende interviews met zorgprofessionals afgenomen, weergegeven in onderstaande lijst:

- Beelen, Steffi van, – psycholoog bij ARQ Centrum'45
- Beulink, Joris, – trainer bij Joods Maatschappelijk Werk
- Bluijs, Roos, – gepensioneerd wijkverpleegkundige
- Bruins Slot, Maria, – verpleegkundig analist bij Novicare
- Dijk, René van, – medewerker wetsuitvoering buitendienst bij Stichting Pelita
- Disberg, Arend-Jan, – voorzitter bij Stichting Dwangarbeiders Apeldoorn 1940-1945
- Driever, Jan, – historicus en voormalig directeur bij Stichting 1940-1945
- Eerland, Dinie, – zelfstandig geestelijk verzorger
- Faase, Marlies, – gepensioneerd wijkverpleegkundige
- Hoogterp, Gerben, – geestelijk verzorger bij ziekenhuis Tjongerschans
- Latupeirissa, Wim, – adviseur bij Stichting Domiliana en lid van programmaraad Stichting Pelita
- Lazorgan, Daphne, – adviseur thuiszorg bij Joods Maatschappelijk Werk
- Letterie, Martine, – voorzitter bij Stichting Vriendenkring Neuengamme
- Loos, Marjolijn de, – penningmeester bij Stichting Vriendenkring van Oud-Natzweilers
- Martel, Sasja, – directeur bij Joods Hospice Immanuel
- Oonk, Joy, – psychotherapeut bij ARQ Centrum'45
- Ott, Brenda, – zelfstandig huisarts en kaderarts geneeskunde
- Ruff, Anneke, – medewerker wetsuitvoering en sociale dienstverlening binnen/buitendienst bij Stichting Pelita
- Schepel, Kees, – medewerker wetsuitvoering en sociale dienstverlening buitendienst bij Stichting Pelita
- Slager, Emiel, – Joodse getroffene
- Slager, Liesbeth, – gepensioneerd wijkverpleegkundige
- Verhoeve, Josselien, – medewerker sociale dienstverlening en coördinator regio Overijssel bij Stichting Pelita
- Rond, Judith de, – maatschappelijk werker bij Joods Maatschappelijk Werk
- Veth, Jean-Emile, – beleidsadviseur en medewerker wetsuitvoering buitendienst bij Stichting Pelita

Geraadpleegde bronnen

Bij de totstandkoming van het WO2 Lexicon voor de zorg zijn de volgende bronnen geraadpleegd:

Publicaties:

- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (12 delen, Den Haag, 1969-1994)
- Kortholt, B., 'De vervolging van Sinti en Roma herdacht', *NC Magazine* 19 (2021)
- Krimp, R., *De doden tellen. Slachtofferaantallen van de Tweede Wereldoorlog en sindsdien* (Amsterdam, 2017)
- Mark, E., *Japan's occupation of Java in the Second World War: A transnational history* (Londen, 2018)
- Sijes, B.A., *Vervolging van Zigeuners in Nederland, 1940-1945* (Den Haag, 1979)
- Sijes, B.A., *De Arbeidsinzet: De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940 -1945* (Den Haag, 1990)

Websites

- www.oorlogsbronnen.nl
- www.tweedewereldoorlog.nl

Taal kan gevoelig liggen, zeker in de context van de Tweede Wereldoorlog. Als behandelaar, verzorger of hulpverlener kan het lastig zijn om de woorden, uitspraken en uitdrukkingen van oorlogsgetroffenen vanuit de juiste historische en culturele context te begrijpen – om ‘dezelfde taal’ te spreken. Het kan ertoe leiden dat (trauma)klachten door oorlogservaringen niet worden herkend en verkeerd worden geïnterpreteerd en gediagnosticeerd. Tegelijkertijd kan je zonder achtergrondkennis de verkeerde woorden gebruiken. Hoe ga je hier als verzorger, behandelaar of hulpverlener mee om? In deze handreiking vind je beknopte informatie over de historische achtergrond van bepaalde woorden, uitspraken en uitdrukkingen. Ook biedt het lexicon tips voor een fijn gesprek en verdere lees-, kijk- en luistertips.

ARQ Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld

Nienoord 5
1112 XE Diemen
088 – 330 51 90
kc-oorlog@arq.org
arq.org

ISBN 9789090368146